

Karl X Gustav (1622–1660) beviljade Stockholms Bancos privilegier.

Konstnär: Abraham Wuchters (verksam i Sverige 1660–1661).

STOCKHOLMS BANCO

JOHAN PALMSTRUCH

DEN 30 NOVEMBER 1656 stod Karl X Gustav mitt i sitt polska krig. Från härläget i det ostpreussiska Marienburg (numera Malbork i Polen) nära östersjökusten utfärdade han privilegier för en växel- och en lånebank. Privilegierna gavs till »Commissarien i Wårt General Commercium Collegium, Oss Elskelig, Edel och Wälb[orne] Johan Palmstruck« och hans »Compagnie Medhparticipanter«. Med bankterminologi kallas dessa privilegier för Stockholms Bancos oktroj, kronans villkor för att Palmstruchs kompani skulle få bedriva bankrörelse. Därmed grundades den första svenska banken. 25

Johan Palmstruch var en av flera söner till den rike handlanden Reinhold Witmacker. Denne var holländare men flydde undan hertigen av Alba och slog sig ned i Riga i början av 1600-talet. Hans hustru Anna Bielska, som kom från en rutensk familj i Litauen, födde där sonen Hans (Johan) år 1611. Hans mor Anna Bielska kom från en rutensk familj i Litauen. Tio år senare erövrades Riga av svenskarna. En del köpmän flydde till Polen och Litauen, men Reinhold Witmacker stannade kvar och samarbetade med de nya härskarna. År 1635 erhöll han godset Klein Jungfernhof i donation och blev lovad svenskt adelskap men dog innan löftet hunnit infrias.

Redan i tjugooårsaldern lämnade Hans Witmacker Riga och flyttade till Nederländerna, där han 1635 blev borgare i Amsterdam. Fyra år senare greps

DEN FÖRSTA svenska banken hade holländsk förebild. Den grundades som ett privat kompani med stark statlig reglering. Banken gav ut sedlar, men när allmänheten miste förtroendet för dessa beslöt riksrådet att avveckla verksamheten.

1624 Kopparmyntfot införs i Sverige.
1644 De första plåtmynten av koppar präglas.
1654 Drottning Kristina abdikerar. Karl X Gustav kung. Axel Oxenstierna dör.

1656 Karl X Gustav beviljar Johan Palmstruch privilegier för en växel- och en lånebank, som tillsammans blir Stockholms Banco.
1660 Karl X Gustav dör. Förmyndarregering för Karl XI. Plåtmyntens värde försämras. Rusning mot banken.
1661 Stockholms Banco börjar ge ut kreditivsedlar.
1664 Stockholms Banco börjar avvecklas.
1668 Svea hovrätt dömer Palmstruch för vanvård av banken.

26 han för att han inte kunde betala sina skulder.² Han satt några år i stadshusets fängelse men överflyttades i oktober 1642 till det lindrigare bysättningshäktet vid Voorpoort i Haag. I november 1643 nådde man en överenskommelse med gäldenärerna så att han kunde frigges.

Bröderna Witmacker adlades 1651 för faderns förtjänster och tog sig namnet Palmstruch. Hans började kalla sig Johan. Efter frigivningen hade han flyttat hem till Riga, men pendlade mellan hemstaden och Sverige. Han upp-vaktade drottning Kristina med planer på att starta en sidenindustri som skulle exportera till Tyskland och Ryssland, men snart tog bankplanerna överhanden.

År 1652 gjorde han en första framstöt, men den hänvisades till Stockholms borgare och råd. År 1654 utnämndes han till kommissarie i kommerskollegiet. År 1655 tog han upp saken igen. Den 20 februari lämnade han in ett nytt förslag till Stockholms magistrat. Han föreslog en växelbank och en länebank som två åtskilda institutioner, men inte heller denna gång vann han något gehör.

I juli samma år gick drottning Kristinas efterträdare Karl X Gustav in i Polen. Generalguvernören Magnus Gabriel De la Gardie i det svenska Riga gjorde en flankstöt in i Litauen. Sedan 1300-talet befann sig detta storfurstendöme i union med Polen. När Ryssland angrep 1654 dröjde emellertid polackerna med stöd till Litauen. Missnöjda protestantiska stormän sade upp unionen och valde den svenske kungen till litauisk storfurste. Valet var omstritt, och De la Gardie gick in med trupp för att få det bekräftat. Som finansiell hjälpredda tog han med sig Palmstruch. Kotljarchuk (2006) tror att det var De la Gardie som rekommenderade Palmstruch till sin svåger Karl X Gustav och fick kungen att bevilja bankprivilegierna.

I oktroyen framhöll kungen länebanken som medel mot ocker och växelbankens betydelse för att underlätta handeln, men han betonade också bankens betydelse för att värna penningvärdet: »Vårt egne inländske kopparmynt skall förmodeligen därigenom till dess rätta och skälige valor [värde] kunna bringas, och här emot allt egenvilligt och obilligt stegrande av främmande mynt märkeligen studsas [avvärja] och hindrat bliva« (Brisman, 1918). Det var förhoppningar som skulle följa banken genom århundradena.

² Platbarzdis (1960) spekulerar i att det skulle ligga mer än misslyckade affärer bakom fängelset. Med facit i hand undrar han om Hans kan ha använt tiden i Amsterdam till att lura ut växelbankens hemligheter. Det låter långsökt. Det dröjde nästan tio år innan denne lanserade sina bankplaner för första gången. Det behövs ingen konspirationsteori för att förklara att en kommersiell mångfrestare som inte fyllt trettio går i konkurs.

Johan Palmstruch (1611–1671) och hans bröder introducerades på Riddarhuset 1660 och fick släktens vapensköld upphängd i mötessalen.

KOPPARMYNTFOTEN

Det fanns en säregen bakgrund till de återkommande bankförslagen. Det var kopparmyntfoten. År 1624 hade regeringen börjat prägla öresmynt i koppar. Nästa år började utmyntningen i stor skala. Kopparmyntfoten skulle bestå ända till Gustav III:s myntindragning år 1776.

Det fanns två motiv. Bristen på silver och silvermynt under 1620-talet hämmade handeln. Genom att prägla kopparmynt skulle mer pengar komma i omlopp. Det andra skälet var kopparpriset. Den svenska kronan ville styra och begränsa tillförseln för att hålla priset uppe på den internationella metallbörsen i Amsterdam. Den grundade kopparmonopol för att kontrollera utförseln, den uppmanade adeln, borgarna och kyrkorna att använda koppar som takplåt. Kopparmyntningen var ett led i samma strävan. Genom att mynta ut en del av produktionen skulle mindre koppar bjudas ut.

Den ursprungliga planen fungerade till en början, eftersom cirkulationens behov av reda pengar sög upp de nya mynten, men när marknaden var mättad upphörde effekten. Att metallen myntats utgjorde inget hinder för export om metallen betalades bättre än myntets nominella värde. Ju större och tyngre mynten blev, desto lättare gick det att sälja dem som koppartackor.

En del av förvirringen berodde på att kopparen inte var den enda myntmetallen. Under hela tiden fortsatte man att prägla silvermynt. Eftersom båda myntslagen samtidigt hade var sitt metallvärde, så räckte det inte för innehavarna att läsa vilket värde som stod stämplat på dem. De måste också fundera över hur mycket en koppardaler motsvarade i silvermynt. Ganska snart blev silvermyntet betydligt mer värt än kopparmyntet, men metallernas inbördes värde svängde kraftigt. Det försvårade handeln, och det ökade riskerna för dem som deltog i den. I själva verket måste köpmännen hålla reda på tre olika myntvärden, som användes parallellt med varandra: riksdaler (det internationellt gångbara myntet), daler silvermynt och daler kopparmynt.³

Myntens tyngd blev tidigt ett stort problem. På 1600-talet var det självklart att mynt skulle vara värdemynt. Det innebär att värdet av myntets metallinnehåll ska svara mot dess nominella värde. Kopparpriset svängde kraftigt under 1600-talet, men Heckscher (1936) anger det genomsnittliga

³ I fortsättningen används beteckningar rdr för riksdaler, d sm för daler silvermynt och d km för kopparmynt.

På 1600-talet var Falu koppargruva en av Sveriges viktigaste exportindustrier. Kopparstick av Johannes van den Avelen ur *Erik Dahlbergs Suecia Antiqua et Hodierna* (1698-1701).

De väldiga plåtmynten (på bilden 10 daler
kopparmynt) blev en börda för handeln.

Mått: 330×625 mm; vikt: 19,72 kg.

32 värdet till 50 riksdaler per skeppund. Ett skeppund motsvarade 136 kilo. Om man i stället betalade i silver, vägde 50 riksdaler silvermynt knappt ett och ett halvt kilo. Kopparmynten vägde alltså närmare hundra gånger så mycket som motsvarande belopp i silver. Heckscher berättar att två tjuvar i Åbo inte orkade lyfta 170 stulna daler mer än till knähöjd. När drottning Kristina 1649 övervägde kopparmyntfotens vara eller icke vara, var kostnaderna för att frakta kronans skatteuppbörd ett av de tyngsta skälen emot.

För att sprida mynten och bromsa inflationen försökte svenskarna tvinga in sina kopparpengar i så många av de erövrade provinserna som möjligt. I det erövrade Preussen utfärdade Oxenstierna en förordning om växelkurserna. I förhandlingarna med Stralsund krävde svenskarna att kopparmyntet skulle gälla i staden. Man hoppades att resten av riket skulle använda de kopparmynt som den svenska marknaden inte klarade av att ta hand om. Det var lättare sagt än gjort.

Kopparens avsättningssvårigheter som metall berodde till stor del på trettioåriga kriget, som plågade och härjade den stora tyska marknaden. Kopparen hittade inte fram till sin fredstida användning i hushåll och hantverk. De svenska myndigheterna ökade då utmyntningen, och landet översvämmades av kopparmynt. Penningvärdet föll, och 1643 måste regeringen devalvera kopparmyntet mot riksdalern. Sedan förblev dock penningvärdet ganska stabilt.

Året därpå tog man ett ödesdigert steg. I stället för att bara prägla småmynt slog man 1644 de första plåtmynten. Det var ett enstaka prov, men 1648 talade sig Louis De Geer varm för en reguljär slagning av kopparplåtar. Axel Oxenstierna hade tidigare varit kritisk mot kopparmyntningen, men plåtarna var han beredd att pröva. Både han och De Geer menade att plåtmyntet var väl lämpat för internationell handel, eftersom det kunde »brukas så för penning som vara«.

Det var plåtarnas vedermödor som växelbanken tog sikte på. Såväl institutioner som allmänhet skulle kunna deponera sina plåtar i växelbanken och få kvitton på vad de hade satt in. Med hjälp av kvittona skulle de kunna föra över pengar till varandra. Det var en stor lättnad för handeln. I den kungliga oktroyen betonade Karl X Gustav »den goda bekvämlighet, som våre undersåtare därmed tillväxer, att de därigenom avkomma och lös bliva det myckna av- och tillräknande, släpande och dragande och annat besvär, som med kopparmyntet vid dess hantering är«. De tunga plåtarna bäddade för växelbankens framgång.

Privilegierna utfärdades för Palmstruch och hans kompani som ett privat företag, men redan tidigt grep kronan djupt in i verksamheten. Drygt två veckor senare efter utfärdandet, den 16 december 1656, fick Palmstruch kungens fullmakt att vara direktor för bankkompaniet med löfte om årlig lön. En kunglig resolution samma dag föreskrev att hälften av bankens nettovinst skulle tillfalla kronan och att den andra halvan skulle delas lika mellan Stockholms stad och kompaniet. I växelbanksordningen den 30 juni 1657 förbehöll sig kungen rätten att tillsätta bankokommissarier.

I praktiken blev banken en statlig institution. Palmstruch meddelade visserligen ett antal förnäma herrar att de var medparticipanter, men förklarade samtidigt att de inte behövde skjuta till något kapital eller ta något ansvar. Däremot skulle de få hälften av den vinst som tillkom kompaniet, en åttondel av hela nettot. På så vis knöt han till sig rikskanslern De la Gardie, riks- och kammarrådet Gustaf Bonde och dennes bror Christer, president i kommerskollegiet, riks- och hovrättsrådet Seved Bååt samt ett tiotal andra av landets ledande män. Gustaf Bonde blev riksskattmästare efter kungens död och efterträddes i sin tur av Seved Bååt. Så mycket vinst att dela på blev det dock inte för herrarna. Enligt vad Palmstruch senare uppgav ska han vid ett enda tillfälle ha delat ut sammanlagt 10 000 daler, vilket innebar 625 daler till var och en av 16 medparticipanter.

Banken behövde lokaler. Palmstruch gjorde upp med fältmarskalken Carl Gustaf Wrangel om att hyra det stenhus vid Norrbro som tillhörde sterbhuset efter Wrangels far. Bättre läge var det svårt att hitta.

För kronans räkning skulle en överinspektör hålla uppsikt över bankens verksamhet. Den 19 april 1659 utsåg kungen Gustaf Bonde – en av medparticipanterna! – till »överinspektör vid bankoväsendet«. Den dagliga ledningen skulle utövas av Palmstruch. Vid sin sida skulle direktorn ha tre bankokommissarier. En av dessa skulle hämtas från adeln och ridderskapet, en annan från borgerskapet och den tredje från magistraten (stadens juridiska styresmän, det vill säga borgmästare och rådmän). Kommissarierna fick knappast det tänkta inflytandet. Palmstruch hade banken i sin hand. De löpande sysslorna sköttes av bokhållare och kassörer.

Enligt privilegierna skulle banken hålla öppet alla söckendagars eftermiddag mellan 2 och 5 för att ta emot depositioner. Varje söckendags förmiddag mellan 8 och 10 skulle växelbanken hållas öppen så att var och en

34 kunde överföra större eller mindre summor eller ta ut kontanter.

I växelbanken lämnade kunderna in sina mynt till förvaring. Till skillnad mot vad som var fallet i Amsterdam omvandlades de dock inte till en enda valuta, utan Stockholms Banco – som den Palmstruchska banken kallades – skulle enligt oktroyen för växelbanken föra separata kolumner för vart och ett av de myntslag den tog emot. Det var inte bara i räkenskaperna man höll isär de olika myntslagen, det gick vattentäta skott dem emellan i all verksamhet. Insättningarna skulle lämnas tillbaka i samma myntsort som de hade betalats in. Om banken hade brist i ett myntslag kunde den inte ta av något annat för att betala kundernas fordringar. Bokföringen i skilda myntslag var en otymplighet som skulle bestå under lång tid framöver.

Den som satte in pengar i banken fick ett kvitto på insättningen. Det var ett rent kvitto och kunde inte föras över – transporterats – på någon annan. I och med att man hade satt in pengar i banken fick man en egen räkning, ett konto. För att ta ut pengar eller föra över medel till en annan räkning skrev man ut anvisningar.

Från början var tanken att de som satte in pengar i växelbanken skulle få betala en avgift, precis som i Amsterdam. Till skillnad från förebilden började emellertid Stockholms Banco att låna ut växelbankens pengar. Det betydde att man hade intresse av att få in så mycket pengar som möjligt. Därför började banken betala ränta på en del insättningar, dels på »barnepenningar« (förmyndarmedel), dels på större insättningar.

Det dröjde innan banken öppnades, men den 29 juli 1657 gjorde riksrådet Seved Bååt den första insättningen. Han deponerade 13 763 d km. Sedan ökade insättningarna snabbt, till över 200 000 d km i slutet av 1658 och drygt 400 000 d km på våren 1660. Det var den största totalsumman som insättningarna i Stockholms Banco någonsin uppgick till. Framför allt var det stora handelshus som bröderna Abraham och Jakob Momma och firman Thomas Bergman som utnyttjade växelbanken. Omsättningen på kontona var stor: de ledande husen kunde ställa ut tiotals anvisningar på en enda dag, och deras transaktioner fyllde hela sidor i årsräkenskaperna.

LÅNERÖRELSEN

De första åren ägnade sig banken bara åt insättningar, men när Bonde hade utsetts till överinspektör gav han klartecken för utlåning. »Hans Excellens kom emot vårtiden anno 1659 för middagen uti växelbanken och stod där en

Stockholms Banco låg i Herman Wrangels hus, andra huset från slottet Tre kronors gavel till vänster. Alldeles intill låg Västerlånggatans mynning, pulsåldern genom Stadsholmen, Stockholms centrum vid denna tid.

36 stund sig omseendes, brast uti dessa orden: 'Jag ser här i växelbanken god förråd av penningar, och mig tyckes nu bäst vara, att man med länebanken gör en begynnelse.' Alltså befallde Hans Excellens, att man på guld- och silverpant några tusende daler skulle utlåna, vilket ock skedde«, uppgav Palmstruch för advokatfiskalen när han stod inför rätta tio år senare. Andra källor uppger dock att utlåningen mot guld och silver började redan i slutet av 1658, för att efter påsken 1659 utvidgas till andra panter.

Lånerörelsen blev populär. I början av 1660, berättade Palmstruch, kom det varje dag allt fler människor med panter som de ville belåna, så att »man med dubbel vakt av krono- och stadsens soldater måste folket ifrån växelbanksdörren avhålla«. Växelbankens medel räckte snart inte till för alla lånesökande. De flesta lånen betalades visserligen tillbaka efter några månader, men omsättningen och de utestående fordringarna ökade.

Det var inte i första hand köpmän som lånade pengar. Axel Oxenstiernas förhoppning att banken skulle hjälpa dem att förverkliga »många gode ingenia« kom på skam. Handelshusen tog bara något enstaka lån. Handelskompanierna, som fått statens privilegier inom något område (tjärskompaniet, Västerviks saltkompani, sockerraffinaderikompaniet), tog en del ganska stora lån, men överlag blev näringslivet inte någon större kreditkund.

I stället kom de största låntagarna från högadeln och ämbetsmannavärlden. Rikskanslern Magnus Gabriel De la Gardie lånade väldiga belopp 1662 och 1663, »men för övrigt finnes det knappast ett namn inom högadeln, som man ej möter«, konstaterar bankens jubileumskronikör Sven Brisman (1918). »Namn« kunde också betyda kvinnor; Gustav II Adolfs käresta Ebba Brahe lånade 2700 daler på en ljuskrona av silver och en annan gång 20000 daler mot »åtskillige frälsegods«. Axel Oxenstiernas dotterdotter Agneta Horn (som skrivit tidens märkligaste memoarer) pantsatte sina gods för 9 000 daler.

För att trygga sina lån begärde banken säkerheter av låntagarna. Oktrojen angav vilka säkerheter som var tillåtna. En första grupp omfattade guld- och silversaker, kläder och husgeråd, en andra köpmanvaror och en tredje fast egendom. Jordegendom var adelns viktigaste säkerhet. Under senare delen av 1600-talet hade in-teckningsinstitutet börjat vinna stadga; panter och förmånsrätter skrevs in vid domstolarna (Benckert, 1920).

Banken lånade också ut mot namnsäkerhet, oftast bara med en enda borgenär. Sådana lån var inte förutsedda i oktrojen, men under 1663 blev

37 detta den vanligaste formen för lån till högadeln. När utlåningen accelererade förekom det att man gav lån utan någon säkerhet överhuvudtaget.

Privilegierna hade gjort skillnad mellan växel- och länebanken, men så blev det inte i praktiken. Trots att växelbankens insättare bara hade lämnat sina pengar i förvar och kunde ta ut dem när som helst började banken låna ut dem utan vidare. Före år 1664 gjordes ingen åtskillnad mellan växel- och länebankerna.

KREDITIVSEDLARNA

Bankens början hade varit lyckosam. Köpmännen utnyttjade insättningarna för att underlätta sina transaktioner, adeln välkomnade möjligheten att ta sig ur tillfälliga trångmål med lånerörelsens hjälp. Men 1660 började de påfrestningar som så småningom skulle leda till rörelsens sammanbrott.

Det var kronan som vållade krisen. Karl X Gustav hade dött i februari 1660. Kungl. Maj:t blev därmed detsamma som riksrådet.⁴ Den 7 mars och den 17 november 1660 utfärdade kronan nya myntordningar. I två steg sänkte regeringen plåtmyntets värde. Vid plåtmyntens tillkomst 1644 hade ett skeppund koppar utmyntats till 69 d sm. År 1649 hade utmyntningen ökats till 75 d sm per skeppund. Nu ökade Kungl. Maj:t utmyntningen, först till 84 och sedan till 90 d sm per skeppund. Det innebar en kraftig försämring av plåtmyntens metallvärde.

Eftersom de gamla plåtmynten innehöll mer koppar per daler blev de mer värda än de nya och mycket eftersökta. Insättarna rusade till banken för att få ut samma slags plåtar som de en gång hade satt in. Banken ifrågasatte inte deras rätt att få betalt i det ursprungliga myntet men hade inte plåtar nog för att tillgodose efterfrågan. För att tillmötesgå insättarna började man kräva in utestående lån. Utlåningen drogs ned drastiskt under 1661. Banken ansattes av nödställda lånesökande, skrev Palmstruch till Kungl. Maj:t på hösten detta år, »som varje dag i stor mängd ej blott medan banken är öppen utan även extraordinarie i min bostad morgon, middag och kväll bestorma

⁴ Kungl. Maj:t betydde normalt kungen i riksrådet/regeringen. Beteckningen användes ända fram till dess att 1974 års regeringsform trädde i kraft den 1 januari 1975. Under förmyndarregeringar betydde Kungl. Maj:t riksrådet/regeringen. Denna innebörd kunde begreppet också ha när kungen var frånvarande eller av någon annan anledning inte deltog i riksstyrelsen. Under Karl XI:s och Karl XII:s envälde kunde Kungl. Maj:t å andra sidan betyda kungen själv, utan att rådet nödvändigtvis var delaktigt eller tillfrågat.

38 mig och under erbjudande av sina panter bönfälla att få låna pengar, och vilka till den grad beveka mig till kristligt medlidande och hjärtans bekymmer, att även härigenom bördan av mitt ämbete nästan kännes mig för stor och outhärdlig«.

Banken tog efter utländska bankers exempel och erbjöd allmänheten att sätta in pengar mot ränta, men det hjälpte inte. Stockholms magistrat skrev till regeringen, beskrev allt det goda bankrörelsen hade fört med sig och vädjade om stöd i dess utsatta läge. Banken själv köpte upp koppar för att i Avesta mynta ut de plåtar som insättarna ville ha tillbaka. Men utmyntningen gick inte fort nog, och banken hamnade i beråd.

Det var då Palmstruch fann en lösning. »Icke långt där efter bleve kreditivsedlarna till ett supplement av penningebristen utav hr. directuren in-venterade«, berättar bankokommissarien Erik Appelgren. Banken skulle ge ut sedlar som förklarade att innehavaren hade en viss summa pengar att fordra i Stockholms Banco. »Kreditiv« betyder att banken har en summa avsatt till innehavarens förfogande. Han skulle få betalt i mynt om han presenterade sedeln i bankens kassa. Palmstruch uppgav senare att han fått uppslaget från de kopparsedlar som Stora Kopparbergs bergslag ställde ut när bergsmännen hade vägt in sin koppar. Dessa depositionsbevis användes som betalningsmedel av innehavarna och cirkulerade på bygden.

I det europeiska bankväsendets historia var detta en nyhet. Embryon till sedlar hade börjat utvecklas redan tidigare, men de hade alltid varit knutna till insättningar. De första sedlarna var depositionsbevis som insättare förde över – transporterade – till sina affärskontakter och som sedan i sin tur kunde vandra vidare. Det nya med Palmstruchs sedlar var att de inte återgick på någon insättning utan vädjade till allmänhetens förtroende för att banken skulle betala beloppet vid anfordran. Bankens trovärdighet blev förutsättningen för dess kredit.

Palmstruch insåg hur djärvt steget var. Han tog upp saken med överinspektorn Gustaf Bonde, efter kungens död utsedd till riksskattmästare, som verkar ha gillat förslaget. Kanhända passade det Bondes skepsis mot fortsatt kopparmyntning. Riksskattmästaren menade att Sverige kunde få bättre betalt för kopparen genom att sälja den som vara än genom att använda den som mynt. Då kunde kreditivsedlarna lätta trycket på uttag ur banken.

Tillsammans med riksrådskollegan Seved Bååt utarbetade Bonde ett förslag till kunglig kungörelse. Denna skulle förklara att kreditivsedlarna

39 hade kommit till på regeringens förordnande och att de skulle gälla som betalningsmedel i all kronans uppbörd. Eftersom skatteindrivningen stod för en stor del av kontanthanteringen i 1600-talets Sverige var detta en avgörande fråga. Om sedlarna godtogs i uppbörden skulle många fler vara beredda att ta emot dem.

När frågan kom upp den 3 september 1661 hade rådet inget emot att banken gav ut sedlar, men tvekade inför en offentlig kungörelse. Rikskanslern De la Gardie undrade om inte kreditivsedlarna kunde gå av sig själva, »utan att göra något plakat«. Bonde framhärddade inte utan höll med om att det vore bäst om saken gick »utan någon tvång«. Frågan om kungörelsen sköts på framtiden och togs aldrig upp igen, men för Palmstruch var det nog att rådet inte hade haft några invändningar mot utgivningen i sig.

Utgivningen var redan igång. De första sedlarna hade utfärdats i juli eller augusti 1661. De nya sedlarna »blev med en sådan appetit och rop begärte, att banken har haft möda dem esomoftast att stilla och därmed befrediga«. Bankens ombud i Göteborg beskrev hur gärna allmänheten bytte mynt mot sedlar. Palmstruch hävdade att sedlarna var gångbara i alla stora handelsstäder, »Reval, Riga, Danzig, Lübeck, Hamburg, Amsterdam, London, Paris och Venedig, varest desse banco kreditivsedlar äro bekante och av stor consideration [anseende] hållne vordne«.

Kreditivsedlarna innebar att banken inte längre var beroende av insättningar för sin utlåning. Den kunde låna ut så mycket den var beredd att utfärda i sedlar. Först höll man igen. Men under 1663 släppte hämningarna. Kronan lånade 500 000 d km, rikskanslern De la Gardie sammanlagt 255 000 d km för egen del, tjärukompaniet 200 000 d km. Allt fler lån gavs utan säkerhet. Det var strålande tider. Stockholms Banco öppnade filialer i Åbo, Falun och Göteborg. De tre högre stånden i det nyförvärvade Skåne bad 1662 om ett eget kontor, i Malmö eller Landskrona.

Men snart hann verkligheten i fatt utgivningen. Den 12 september 1663 skrev bankosekreteraren Joachim Schütthelm till Palmstruch, som befann sig i Västerås, att allmänheten hade tagit ut så mycket pengar ur banken att det bara fanns knappt 4 000 d km kvar i kassan. Dessutom hade en insättare sagt att han ville ta ut 10 000 d km. Schütthelm bad Palmstruch skicka pengar så fort han kunde, men direktören hade inget att komma med.

Banken fick allt svårare att klara sina åtaganden. De statliga ämbetsverken hade ställt ut anvisningar – assignationer – på banken åt sina fordringsägare, men den 13 oktober anmälde amiralitetet i riksrådet att banken

40 inte längre löste in dem. De la Gardie påstod att banken hade varit »tillslagen« några dagar, men det förnekade Palmstruch. Och även om så vore, fortsatte han, hade bankerna både i Amsterdam och i Hamburg en tid varit stängda, utan att det uppkommit någon »misscredit«.

Svårigheterna att lösa in sedlarna ledde till att de minskade i värde. Den som betalade i sedlar fick punga ut med 6 à 10 procent mer än om han betalade i mynt. Växelkurserna mot den internationella riksdalern steg. »Allt det man köper måste man ock nu dyrare köpa än tillföre, och lider således var och en allt för mycket.«

Sverige hade fått sin första sedelinflation. Brisman (1918) påpekar att sedelstocken knappast var abnormt stor – Palmstruch uppgav i mitten av december 1664 att den uppgick till 2,7 miljoner d km. Men den kraftiga påspädningen på bara något år var tydligen mer än vad marknaden mäktade med. Att det blivit så förklarar Brisman med att lånen antagligen var för billiga. Banken tog bara 6 procent i ränta, medan många hade fått betala betydligt mer om de gått via privata mäklare.

AVVECKLINGEN

Detta var något som ingen tidigare hade varit med om. Inom banken visste man inte vad man skulle göra. När banken fick in kontanter fortsatte den att lösa in kreditivsedlarna till fulla nominella värdet. På så vis kunde den som köpte kreditivsedlar till marknadens underkurs göra en vinst, om han kom åt reda mynt i banken. Därför bestormades banken av folk som ville ha ut kontanter mot kreditivsedlar. Folk satt »hopetals« på bankotrappan och väntade på att få ut pengar. Det gick rykten att banken försökte klara sig genom elakt spel. När den fick in mynt krävde den samma överkurs mot sedlar som på marknaden. I präreståndet klagade man vid 1664 års riksdag: »Om aftonen bära de penningar därifrån [banken] och annorstädes; och när en kommer till banken och vill hava penningar, så visa de en bort och säja. 'Gack dit eller dit, så får du', när man kommer nu dit, så måste man giva 8 eller 10 pro cento.«

Vid sammanträdet den 13 oktober 1663 beslöt rådet på De la Gardies förslag att tillsätta en kommission för att undersöka förhållandena i banken. Då hade det bara gått sex år sedan denne hade inlett sin verksamhet. Kommittén föreslog att banken skulle säga upp alla utestående lån för att betala insättarna.

Rikskanslern, senare riksdroten Magnus Gabriel De la Gardie (1622–1686) hörde till Stockholms Bancos främsta tillskyndare och

gäldenärer. Kopparstick efter David Klöcker Ehrenstrahl. Konstnär: R. Sylvius.

Förslaget ledde till strid. Riksskattmästaren Bonde drev under dessa år ett stramt finanspolitiskt program för att betala av på statsskulden. Rikskanslern De la Gardie stod i lika bestämd opposition mot åtstramningen. Nu brände motsättningarna till i frågan om bankens lån, i synnerhet som De la Gardie var Stockholms Bancos störste låntagare. Den 3 november blev rådsdiskussionen så upprörd att protokollet fick avbrytas och sekreteraren skickas ut. Till slut segrade Bondes mening, och den 4 mars uttalade rådet offentligt sitt stöd för bankens indrivning.

I maj 1664 samlades riksdagen. Ständerna debatterade bankens bekymmer vid flera tillfällen. När de skildes åt i slutet av augusti betonade de bankrörelsens nytta för landet. Visserligen hade det förekommit »abuser [missbruk]« och »irringar och inconvenientier [olater]«, men dessa gällde det att »föreböja och använda, på det detta bankoväsendet må framgent uti vårt kära fädernesland bibehållas, och dess kredit styrkas«.

Så positiv var grundtonen, men riksdagens egna beslut fick motsatt verkan. Den tillstyrkte fortsatt indragning av lånen, och framför allt krävde den att kreditivsedlarna skulle dras in. För första gången utsattes ekonomin för en kraftfull åtstramning. Det blev ont om betalningsmedel och ont om krediter. När kreditivsedlarna drogs in blev det ont om pengar. När lånen sades upp hade låntagarna inte längre någon bank att vända sig till, utan hänvisades till dyra privatlån. I penningbristens tid kunde långivarna begära högre ränta.

De närmaste åren blev en tung tid för landets näringsidkare. Banken rapporterade att låntagare måste gå från sina gods och falla »Melchior Urmakare och hans gelikar« i händerna. Melchior och hans kollegor hade kallat Palmstruch och banken »deras näringstjuv«, för att bankens utlåning pressade ned räntorna. Brisman (1918) påpekar att Kungl. Maj:t den 14 november 1666 utfärdade landets första plakat om räntetak. Ingen skulle vara skyldig att betala mer än 8 procent – om ingen ränta angavs i förbindelsen skulle räntesatsen vara 6 procent.

Med kreditivsedlarna gick det inte riktigt som banken hade tänkt sig. Indragningen tog tid. Först hade man inte tillräckligt mycket mynt att lösa in sedlarna med. Efter ett tag gick det trögare av andra skäl. När sedlarna blev färre började de återvinna sitt värde och stod så småningom lika med mynten igen. Då var allmänheten inte längre lika intresserad av att växla in dem – sedlarna var ju bekvämare, om de bara hade lika värde. Gång på gång satte Kungl. Maj:t ut en sista frist för deras inlösen, bara för att tvingas skjuta

Stockholms Bancos kreditivsedlar var de första europeiska sedlarna i modern mening. Mått: c:a 155×195 mm.

44 upp saken på nytt. Först i början av 1668 lämnade köpmannen Jochum Pötter in sin sluträkning för bankens avveckling. Stockholms Banco var ett avslutat kapitel.

Även om de svenska sedlarna var något nytt för Europas del (Kina hade försökt redan på 1000-talet), fick de ingen efterföljd. Det skulle dröja tills Bank of England grundades 1694 innan sedlarna vann mer allmän spridning.

PROCESSEN MOT PALMSTRUCH

Under krisens inledande skede bibehöll Palmstruch mycket av sin auktoritet. Många av landets ledande män delade hans bedömning att spekulation och utförsel av kopparplåtar förklarade det mesta av problemen. Han ingick i de myntkommissioner som rådet tillsatte 1663 och 1666. In i det sista kom han med nya förslag om hur bankverket skulle kunna återupprättas. Den 22 februari 1667 skrev han till Kungl. Maj:t att han skulle kunna tillfredsställa bankens fordringsägare och öppna lånebanken på nytt före den 1 juli 1668. Han menade sig också kunna reformera det svenska myntväsendet. Inom tre år skulle kopparen vara avskaffad som egentlig myntmetall och bara användas till skiljemynt.

Men det var så dags. Regeringen hade tillsatt en kommission för att undersöka de missförhållanden som påtalats vid riksdagen 1664. Arbetet försvarades av oordningen i banken. Kassan hade aldrig inventerats ens när banken bytt kassör. Vid revisionen 1664 konstaterades det att åtskilliga tiotusen daler fattades. Jochum Pötter beräknade i sin slutredovisning att kronan hade fått skjuta till 141 000 d sm vid avvecklingen.

Den 22 mars 1667 var kommissionen färdig med sitt arbete. Den 2 maj behandlade rådet dess betänkande. Rådet bestämde att Palmstruch skulle ställas till svars inför Svea hovrätt.

Johan Palmstruch förklarade att bristen berodde på felräkningar och felväxlingar. Bankens tjänstemän var för få, allmänheten för påträngande och de olika myntsorterna besvärliga att hantera. Palmstruch ger en dråplig skildring av hetsen runt banken, när inte minst buden från kronans ämbetsverk »äre löpandes komne mera än 5 gånger i en vecka, och mera än 10 resor på en dag, med snork, pork, skällande och svärjande [...] Och vem har uti sådant dageligt tumult, hotande, svärjande, skällande och parlamentande, så och i liv- och levernes fara, den förelupne gamle kassa och de där-

utinnan gjorde förväxlingar och åter gjorde växlingar kunnat notera och därav bok hålla?» frågade direktören retoriskt. 45

Hovrätten lyssnade inte på det örat. Den 22 juli 1668 avsattes Palmstruch som direktor och dömdes förlustig sina privilegier. Han förvisades på livstid och ålades att inom sex månader ersätta »all den defect och brist, som uti banco bevisligen kan prövas«. Om han inte erlade den summa han var skyldig skulle han avrättas.

Riksrådet behandlade domen den 26 februari 1669. Tydligt undrade en del av rådsherrarna om det verkligen fanns grund för att gå så hårt fram. Rådet benådade Palmstruch från livsstraffet men bestämde att han skulle hållas kvar i fängelset. Rikskanslern De la Gardie lade sig ut för den avsatte bankdirektören och argumenterade den 3 mars 1670 för att han skulle släppas ur fängelset. Palmstruch blev fri. Han dog den 8 mars 1671 och begravdes i Täby kyrka, nära altarringen.

Historien om Stockholms Banco blev kort och stormig, men den fick en fortsättning. Trots sedelinflationen, trots problemen att balansera in- och utlåning, trots svårigheterna att hävda bankens trovärdighet mot statens kortsiktiga behov hade experimentet övertygat tillräckligt många. Utan Palmstruchs försök hade det inte blivit någon ständerbank 1668.